

B E G I N
S O C I A L E
W O N I N G B O U W
N O O R D
N E D E R L A N D

Noordergrachtswal Harlingen

Meindert Schroor Aan de vooravond van de industriële revolutie in ons land, zo omstreeks het midden van de negentiende eeuw, was het relatieve gewicht van Noord-Nederland heel wat groter dan heden ten dage. Dat valt onder meer op wanneer we enkele demografische gegevens uit 1850 vergelijken met cijfers uit onze tijd.

Met 518.540 inwoners in 1849 woonde circa 17 % van de Nederlandse bevolking in Friesland, Groningen en Drente (vgl. 1.593.456 resp. 10,8 % in 1989). Interessant zijn eveneens de verschillen en verschuivingen tussen de drie noordelijke provincies onderling. In 1850 woonde ruim de helft van alle Noorderlingen in Friesland (53 %). Nu is Friesland weliswaar nog steeds de volkrijkste provincie, maar nog slechts 37,6 % van de noordelijke bevolking woont er. De groei van Drente was daarentegen spektakulair: in dezelfde tijd verviervoudigde de Drentse bevolking zich en noteerde het zelfs de sterkste groei van alle Nederlandse provincies. Drente was nagenoeg 'leeg' en telde slechts 31 inwoners per vierkante kilometer (1989: 164). In 1850 waren er in het Noorden een vijftiental steden, maar slechts vier ervan hadden in meer of mindere mate stedelijke allure: Groningen (33.694), Leeuwarden (24.490), Harlingen (8.654) en Sneek (7.825). Een aantal grotere vlekken bevond zich langs de veenkoloniale wateren waarmee Noord-Nederland in de drie voorgaande eeuwen verrijkt was: Hoogeveen (8.000 in de kern), Veendam (6.000), Drachten (5.000), Heerenveen (4.500) en Hoogezeand (4.500). Aan de top van de hiërarchie (Groningen-Leeuwarden) is niets veranderd; de gemeente Emmen die zich momenteel graag als tweede gemeente van het Noorden afficheert telt weliswaar meer inwoners dan Leeuwarden (92.422 versus 85.567), maar de

kern Emmen blijft met 52.689 inwoners ver achter bij de Friese hoofdstad (81.000) die zowel een veel kleiner 'buitengebied' als een veel breder verzorgingsnivo heeft.

Verlichte liberalen

De geschiedenis van de sociale woningbouw in Noord-Nederland heeft dan ook zijn wortels in de drie grootste steden toentertijd, Groningen, Leeuwarden en Harlingen. Vooral in de beide laatste steden woonde een aanzienlijk deel van de bevolking in 1850 buiten de oude stadswallen en -grachten. Van de Leeuwarder bevolking woonde 22 % (5.372 inwoners) in nijdere buitenbuurten langs de Dokkumer Ee, de Potmarge en het Vliet. Naast en tussen de linten waren hier in de eerste helft van de negentiende eeuw compacte volksbuurten met eenkamerwoningen ontstaan, zoals de Weerklank. Wie Harlingen verliet zat destijds meteen op het grondgebied van de buurgemeenten; langs de Harlinger Trekvaart en de Bolswardervaart regen de pantiel- kalkwerken, tras-, pel- en oliemolens zich aaneen tot wat toen nog het grootste en zeker het oudste industriegebied van Noord-Nederland was.

In beide buitenbuurten Almenum (Barradeel) en Koningsbuurt (Franekeradeel) en de Klokslag van Harlingen zelf huisden circa 1.250 mensen.

Tot er in 1933 een beperkte grenswijziging plaatsvond, was Harlingen de dichtstbevolkte gemeente van ons land. De ontwikkeling buiten de Groninger stadsgrachten beperkte zich voornamelijk tot het gebied tussen de Heereweg en het Winschoterdiep; buiten de grachten woonde in 1850 11 % van de Groninger bevolking: 3.340 inwoners. Een van de redenen voor de geringere buitenpoorterij van Groningen was de ruimte die er dankzij de uitleg van de jaren 1615-1624 binnen de stadsgrachten was, een andere het feit dat Groningen tot 1874 vestingstad was en het bouwen binnen de zogeheten 'verboden kringen' rond de stad op zijn zachtst gezegd niet werd aangemoedigd. Zowel binnen als buiten de grachten waren de bevolkingsdichtheden van de drie steden hoog en woonde men dicht opeengepakt. In het Leeuwarder IJsaankwartier bouwde men in de jaren 1870 nog woningen in een dichtheid van circa 120 per hectare! Karakteristieke rug aan rug woningen met alkoven en onbeschooten daken werden bij honderden gebouwd in met name Leeuwarden en Groningen die hun bevolking ten gevolge van de agrarische crisis (1877-1895) fors zagen groeien. In 1885 woonde één op de zeven Leeuwarders in een steeg of slop; dit aantal was in twintig jaar tijd bijna verdubbeld. Gedeeltelijk geslechte stadswallen werden gebruikt om er de meest abominabele woningen neer te zetten, vooral in de beide Friese steden.

Het waren enkele verlichte notabelen die zich in deze liberale tijd het eerst het lot van de werkende stand aantrokken. In 1858 richtte de Hervormde Diaconie in Leeuwarden de woningbouwvereniging 'Eigen Brood Bovenal' die in 1864 een complex van 66 woningen stichtte aan de Oldegalileeën, die in de jaren 1980 werden gerestaureerd. De Leeuwarders werd echter de loef afgestoken door de Harlingen. Op 12 april 1859 had de 'Vereniging tot het verschaffen van betere en gezondere Woningen aan den Arbeidersstand te Harlingen' koninklijke goedkeuring gekregen. Zij bouwde in 1859 vier woningen aan de Visscherstraat en plaatste er tot 1871 nog eens 39 woningen in de nabijge omgeving, elders in en rond de binnenstad kwamen er tot en met 1901 nog eens 21 verenigingswoningen bij. Deze woningen 'deden' f 1,10 gulden huur in de week; voor een los arbeider toentertijd een fors bedrag. De woningen waren dan ook niet voor de

derswoningen. In totaal werden er voor de invoering van de Woningwet (1902) 379 verenigingswoningen gebouwd in Groningen. Dat was slechts 10 % van het totaal aan nieuwbouwwoningen: een druppel op een gloeiende plaat. Meer gewicht in de schaal legde de verenigingsbouw in Leeuwarden, met name in de periode 1865-1880, toen een kwart van de nieuwbouwwoningen door verenigingen werd neergezet. Dat was vooral te danken aan de in 1870 opgerichte Provinciale Friesche Werklieden Vereniging, die kort na haar ontstaan overging tot de oprichting van de Vereniging 'Help U Zelfen'. Vanaf 1872 bouwde deze vereniging op presocialistische grondslag 156 woningen met een coöperatieve winkel onder de naam Werkmanslust aan de Groningerstraatweg in de Friese hoofdstad. In 1876 kregen de woningen zelfs een eervolle vermelding op de in Philadelphia gehouden wereldtentoonstelling.

pokken geteisterd; in de overige steden was het weinig beter gesteld. Geneeskundige plaatsbeschrijvingen werden in deze tijd welhaast een literair genre: In 1858 schetste S. E. Stratingh het geneeskundig portret van de stad Groningen, in 1870 en 1888 gevolgd door soortgelijke karakterisering van de Leeuwarder situatie. De eenkamerwoning was algemeen in de volkswijken. De medicus P. H. Asman gaf in 1870 een typering van zo'n 'kamer' in Leeuwarden: 'Deze woningen bestaan gewoonlijk uit een portaalje, waarin door middel van een ladder de toegang tot de zolder is en uit de kamer zelf. Bij uitzondering vindt men hierachter nog een klein plaatsje. De kamer heeft in den regel een steenen vloer en gewitte muren.'

Na een uitvoerige beschrijving van de kwalijke kwaliteiten van deze vorm van huisvesting merkt de rapporteur op dat indien er iets is dat, behalve de volksvoeding, verbetering vereist, het zeker deze soort kamers is. Situaties waarbij zes mensen moesten leven op 6-8 vierkante meter waren geen uitzondering, om nog maar te zwijgen van de gemeenschappelijke secreten (huuskjes c.q. toiletten) die er onvermijdelijk bijhoorden! De humor lag naast de ellende op straat. Kamers werden reeds rond 1500 in Leeuwarden vermeld als zeer eenvoudige optrekjes die in de stad wonende hoofdelingen op hun grondgebied voor de zogeheten 'scamele ruters' lieten bouwen. Of hun krapbemeten 19e eeuwse pendanten inderdaad de historische voortzetting van een dergelijke zeer schamele en kleinschalige wooncultuur zijn is echter nog een onopgeloste vraag. De eerste gemeentelijke bouwverordeningen deden in Groningen en Leeuwarden in 1873 en 1874 hun intrede, daarmee konden woningen onbewoonbaar worden verklaard, overigens meer vanuit het perspectief van openbare veiligheid (brandgevaar e.d.) dan tot heil der inwonenden. Uitbreidingsplannen – dikwijls samenhangend met ontmantelingen, of de komst van de spoorwegen – deden hun intrede in Leeuwarden (1866), Groningen (1875) en Harlingen (1878), maar het waren meer stratenplannen dan de bestemmingsplannen van later dagen en ze waren ook nog bestemd voor de 'upper ten'. De waterleiding deed in de beide noordelijke hoofdsteden in de jaren 1880 aarzelend zijn intrede, maar een reeds in 1867 te Leeuwarden uitgevoerd experiment met elektrische verlichting moest tot de jaren 1907-1916 wachten eer het daadwerkelijk ten uitvoer werd gebracht. Wel vroeg was men in het Noorden met de toepassing van gas als licht- en warmtebron (Leeuwarden 1845, Groningen 1854 en Harlingen 1857). Eerst rond de eeuwwisseling was de tijd rijp voor landelijke wettelijke maatregelen: op het Noordelijke platteland was het in de jaren 1880-1900 onrustig geweest; het socialisme van Domela Nieuwenhuis vond er een willig oor, maar niet alleen daar, ook in de 'grote' steden van Noord-Nederland die in de persoon van Troelstra en Schaper een belang-

Vervallen woningen in de Moeskergang te Groningen rond 1914

allerarmsten maar voor de 'knapste lui uit den werkenden stand' (Harlingen) en de 'niet-be-deelden' (Leeuwarden) bestemd. De oudste woningen vielen in 1981 aan de slopershamertent prooi; het 84 huizen grote bezit van de 'Vereniging' werd in 1956 door de Bouwvereniging Harlingen overgenomen. Uiteindelijk realiseerden een achttal soortgelijke verenigingen tussen 1859 en 1902 ruim 500 woningen in een zestal Friese gemeenten, waarvan circa de helft in Leeuwarden.

In de stad Groningen gingen enkele notabelen eveneens tot actie over. In 1863 nam mr. J. H. Trip, voorzitter van het bestuur der armenwoningen van de Nederlands Hervormde Gemeente het initiatief tot de oprichting van 'De Bouwvereniging', die het jaar daarop zijn eerste woningen zette in de wijk de Oosterpoort. De huur lag hier tussen de f 1,- en f 1,75 per week. In de jaren 1880 bouwden twee andere verenigingen (Werkmanslust en Werkmanssteun) ook arbei-

Hygiënische aspecten

De belangstelling waarin de volkshuisvesting na 1850 geleidelijk aan kwam te staan werd onder meer gevoerd door Engelse onderzoeken, die leidden tot een soortgelijk onderzoek in ons land op verzoek van koning Willem III en uitgevoerd door het Koninklijk Instituut van Ingenieurs (1855). Daarnaast waren de drie noordelijke steden in 1847 haarden van onrust geweest, waarbij het oproer in Groningen in dat jaar aan zes mensen het leven kostte. Met regelmatige tussenpozen keerde sedert 1832 de Aziatische braakloop of cholera in de dichtbevolkte stadswijken terug. In steden als Harlingen en Leeuwarden waren de temporiserende koorts en malaria door het brakke water endemisch. In 1858/59 lieten honderden Leeuwarders het leven tijdens een malaria-epidemie. In 1856 waren het de mazelen, in 1863-64 de roodvonk en in het begin van de jaren 1870 werd de stad door de

Cubastraat in de Oosterpoortwijk in Groningen

rijke bijdrage aan de totstandkoming van de SDAP in 1894 leverden en waar in Leeuwarden op zondag 27 april 1890 de eerste massale één-mei viering georganiseerd werd. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen bracht in 1890 en 1896 rapporten uit over zowel de Arbeiderswoningen als het vraagstuk der volkshuisvesting; in 1892 verscheen een afzonderlijk rapport van een Staatskommissie over de arbeiderswoningen in de vier noordoostelijke provincies. In 1896 werd het kiesrecht aanmerkelijk uitgebreid en het jaar daarop zat het progressief-liberaal kabinet Pierson-Goeman Borgesius op het regeringspluuche. Het was dit *'kabinet van de sociale rechtvaardigheid'* dat een reeks maatregelen doorvoerde (Leerpluchtwet, Gezondheidswet en Woningwet) die reeds lang op invoering hadden gewacht. De Woningwet boog de Nederlandse achterstand op het terrein van de volkshuisvesting in een voorsprong om. Daar was ook alle reden toe, want de volkshuisvestings situatie was allerbelabberst, vooral in Groningen, Friesland en Drente.

Overbevolkte eenkamerwoningen

Tot dusverre hebben we het uitsluitend over de steden gehad, maar ten plattelande was de huisvestings situatie nauwelijks beter te noemen, met name in de akkerbouwstreken en vooral in de veengebieden, waar de plaggenhutten of spliiketen een wijdverbreide woonvorm waren. Een voordeel ten opzichte van de stedelijke krotten was dat men meestal kon beschikken over drinkwater van redelijke kwaliteit en de buitenlucht uiteraard gezonder was dan de stadslucht die letterlijk stonk. Ten tijde dat de Woningwet van kracht werd zagen juist de eerste resultaten van een landelijke – in het kader van de Volkstelling van 1899 gepubliceerde – woningstatistiek het licht. Wat velen vreesden bleek inderdaad het geval: Noord-Nederland kwam er verreweg het slechtst af. Meer dan de helft van de bevolking (52 % versus 25 % landelijk) was er woonachtig in eenkamerwoningen. Van de 101.251 eenkamerwoningen was 47 % overbevolkt; 35 % van de bevolking van Noord-Neder-

land huiste in overbevolkte eenkamerwoningen. De situatie was het beroerdt in de veengebieden van Drente en Friesland. Gemeenten als Dantumadeel en Emmen telden 80, resp. 78 % eenkamerbewoners! Overigens kwamen de grotere Friese steden er het slechtste af: in Leeuwarden, Sneek en Harlingen was de helft van de bevolking in eenkamerwoningen gevestigd. Het probleem van de overbevolking was in de noordelijke steden in de jaren 1890 eerder verergerd dan verbeterd, omdat er weinig woningen werden aangebouwd. Wat er gebouwd werd stond op het conto van partikulieren en huisjesmelkers.

De Woningwet

Wat dat aangaat kwam de Woningwet geen dag te vroeg. In september 1899 aan de Tweede Kamer aangeboden, werd deze wet in april 1901 door het parlement aanvaard en trad zij 1 augustus 1902 in werking. Het feit dat er tegelijkertijd een gezondheidswet werd aangeboden en er tevens gemeentelijke gezondheidscommissies werden verordonneerd geeft aan hoezeer er een verband werd gelegd tussen de kwaliteit van de bewoning en hygiënische maatstaven. Belangrijkste aspect aan de Woningwet was echter dat gemeenten met van het Rijk geleend geld woningbouwverenigingen door middel van voorschotten en financiële hulp bij het aflossen van de schuld steun konden verlenen. Daarnaast konden slechte en gevaarlijke woningen onbewoonbaar worden verklaard en dienden gemeenten met meer dan 10.000 inwoners of met een bevolkingsgroei die in de voorbijgegangene vijf jaar de 20 % overschreed een uitbreidingsplan te maken. Het werden de eenvoudige voorgangers van de latere bestemmingsplannen. Kort na het van kracht worden van de Woningwet, in november 1902 en januari 1903, werden gemeentelijke gezondheidscommissies in Leeuwarden en Groningen geïnstalleerd. Hun taak lag in het controleren van de wijze waarop de Woningwet werd uitgevoerd, maar het laatste woord bleef bij de gemeenten. Zowel in Nederland als in Groningen verrichtten de gezondheidscommissies onderzoek naar de woningtoestanden en dat leidde in beide steden tot een aantal onbewoonbaarverklaringen (tot 1915 een kleine 300 woningen elk), dat overigens door de grote woningnood ten tijde van de Eerste Wereldoorlog tot stilstand kwam. Dit laatste was mede een gevolg van de Woningwet; de strengere eisen leidden tot een verhoging van de bouwkosten van woningen.

Eerste woningcorporaties

Inmiddels verschenen in 1904 de eerste woningcorporaties in het Noorden. Door vertraging van gemeentewege duurde het pas tot maart 1912 eer de Groninger woningcorporatie N.V.

